

Matemaatika on mehaanika kaksikvend ja inseneri parim sõber

Andrus Salupere

Tahkismehaanika labor, Küberneetika instituut
Loodusteaduskond, Tallinna Tehnikaülikool

Täienduskoolitus
SA Professor Karl Õigeri Stipendiumifond

- Endast
- Matemaatikast ja mehaanikast
  - matemaatika allikad
  - vektorid, tuletised, integraalid, märgireeglid jne.,
  - Sisult matemaatiline ja vormilt ketserlik ettepanek

Ettekande eesmärgiks on näidata, et matemaatiliste printsiipide ja meetodite järjekindel rakendamine muudab mehaanikaülesannete lahendamise lihtsamaks ja teeb seeläbi matemaatikast inseneri parima sõbra.

- Sündisin 5. septembril 1957. a.
- Jõgeva Keskkool 1976. a.
- 1976. a. septembrist kuni 1986 detsembrini Tartu (Riiklikus) Ülikoolis matemaatika teaduskonnas
  - 1976. – 1981. Rakendusmatemaatika üliõpilane 5 aastat = magister
  - 1981. – 1983. aastat stažöör-uuriija teoreetilise mehaanika kateedris
  - 1983. – 1986. aspirant teoreetilise mehaanika kateedris (kaitsmine 1991.)
    - Jäik-plastsete astmeliste ümar- ja rõngasplaatide optimaalne projekteerimine

- Alates 1986. aasta detsembrist Tallinna Tehnikaülikoolis
  - teoreetilise mehaanika kateeder – üldteoreetiliste õppeainete teaduskond
  - ehitusmehaanika kateeder – ehitusteaduskond
  - mehaanikainstituut – ehitusteaduskond
  - küberneetika instituut – TTÜ asutus
  - küberneetika instituut – loodusteaduskond
- Ametid
  - tunnitasuiline õppejõud
  - assistent
  - dotsent
  - vanemteadur
  - professor alates 2002. a.
  - Küberneetika instituudi direktor alates 2009. a.
    - + erinevad nõukogud, komisjonid jms kohustused

- Õppetöö
  - 1983.-1989. – programmeerimine, kõrgem matemaatika
  - alates 1988. – mehaanika
    - staatika, dünaamika, analüütiline mehaanika – teoreetiline mehaanika ehk jäikade kehade ja punktmasside mehaanika
    - tugevusõpetus, elastsusteooria, pideva keskkonna mehaanika – deformeeruvad kehad + vedelikud, gaasid
- Teadustöö
  - Mittelineaarsed lained, solitonid
- Suhted ehitusinseneridega
  - EÜE 1977 – 1982 (1984)
  - töö TTÜs ja Kübls
    - õppetöö ehitusteaduskonnas

(Rakendus)matemaatika allikad – mehaanika, füüsika ja muud

- mehaanika probleem
- mudel $\Rightarrow$ (diferentsiaal)võrrand(id)
- lahendi eksisteerimine ja ühesus – jah/ei
- ei: uus mudel
- jah: lahend
- analüütiline – jah/ei
- jah: valem (analüütiline avaldis)
- ei: arvutusmeetod $\Rightarrow$ numbriline lahend

-
- Selles reas puuduvad selged piirid teoretikute ja rakendajate vahel.
  - Inseneri jaoks võivad need kõik tunduda väga teoreetilised tegevused, sest teda huvitab tavaliselt vaid lahend

Teoreetiline suund

- rakenduslikud tulemused $\Rightarrow$ matemaatilised üldistused
- puhas matemaatika – rakendused võivad tulla hiljem
  - näiteks kompleksarvud

- Koolifüüsika – mehaanika primitiivne käsitlus
  - kinnistuvad pooltõed, ebatäpsused jms
  - näiteks ühtlase liikumise ja ühtlaselt kiireneva liikumise valemid
  - mehaanika põhiülesanne – leida keha asukoht mis tahes ajahetkel
    - e-õpik : Mehaanika, Autor: Indrek Peil
  - Tegelikkus on tunduvalt mitmekesisem ja matemaatilisem

MEHAANIKA

JÄIGA KEHA MEHAANIKA (TEOREETILINE MEHAANIKA)

STAATIKA

KINEMAATIKA

DÜNAAMIKA*

ANALÜÜTILINE
MEHAANIKA

DÜNAAMIKA

TEHNILINE
MEHAANIKA

MEHHAANISMIDE JA
MASINATE TEOORIA

PIDEVA KESKKONNA MEHAANIKA

DEFORMEERUVA KEHA MEHAANIKA

ELASTUSUSTEOORIA

TUGEVSÖPETUS

PLASTSUSTEOORIA

EHITUSMEHAANIKA

PLAATIDE JA KOORIKUTE
TEORIA

JNE.

HÜDRO- JA AEROMEHAANIKA

JNE.

KEHADE SÜSTEEMI
DÜNAAMIKA

BALLISTIKA

ARVUTUSMEHAANIKA

JNE.

- jõud
- punkti kohavektor, siire e. paigutis e. nihe (füüsikutel)
- kiirus, kiirendus
- pööre (pöördenuk)
- nurkkiirus, nurkkiirendus
- jõu moment, jõupaar
- liikumishulk (impulss), liikumishulga moment (impulsi moment, pöördeimpulss, pöörlemishulk)
- pinge
- jne.

NB! Primaarsed on alati vektorvõrrandid. Skalaarsed võrrandid saadakse neist koordinaattelgedele projekteerimise teel.

- liitmine, skalaariga korrutamine, jms
- pikkus, ühikvektor
- skalaarkorrutis
- vektorkorrutis
- projektsioonid (koordinaat)telgedele

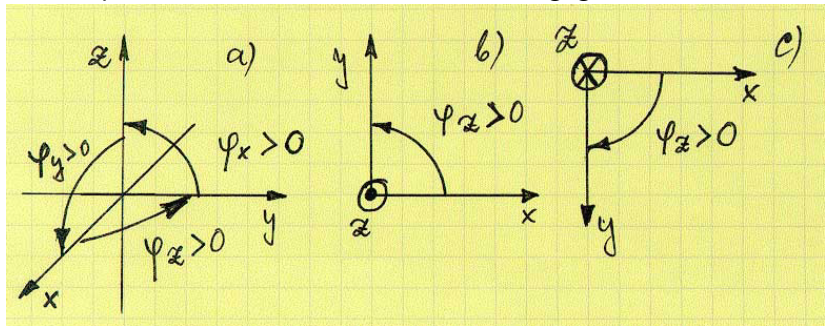

Graafilised meetodid – vektorite liitmine ja lahutamine

- tavaliselt Descartes'i ristkoordinaadid
  - tavaliselt x, y, z
  - vahel z_1, z_2, z_3
  - vahel x_1, x_2, x_3
- vahel on otstarbekas kasutada silindrilisi või sfäärilisi koordinaate
- harva ka eksootilisi koordinaate – elliptilised, hüperboolsed jne
- üldjuhul parema käe koordinaadid

Pöörde positiivne suund

Pöörde positiivne suund määratakse kuvireegli!

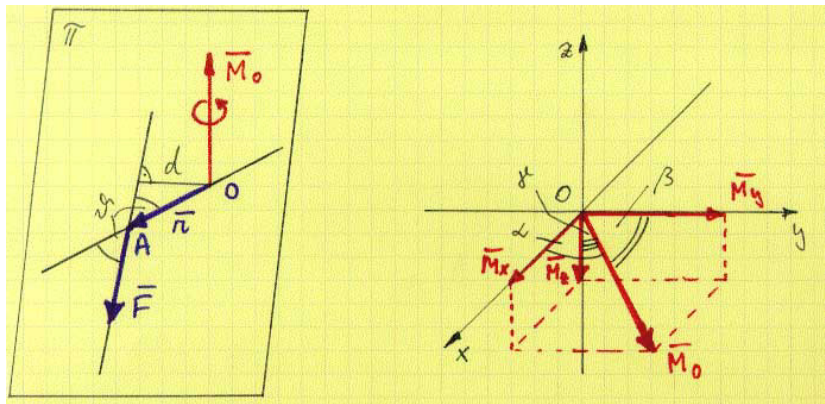

Kellad ja Päikese võiks siin ära unustada!

Jõu moment on vektor!

Jõu momendiks punkti suhtes nimetatakse vektorit, mis võrdub jõu rakenduspunkti A kohavektori $\mathbf{r}$ ja jõuvektori $\mathbf{F}$ vektorkorrutisega.

$$\mathbf{M}_O = \mathbf{r} \times \mathbf{F}, \quad M_O \equiv |\mathbf{M}_O| = Fr \sin \vartheta = Fd. \quad (1)$$

- Momentvektori $\mathbf{M}_O$ suurus (ehk moodul) ja suund sõltub punkti O valikust kuid ei sõltu punkti A valikust jõu mõjusirgel.
- Momentvektori $\mathbf{M}_O$ mõjusirge määrab telje, mille ümber jõud $\mathbf{F}$ püüab tekitada pöörlemist.
- Jõu moment telje suhtes – mõistlik on ka seda vaadelda vektorina:

$$\mathbf{M}_O = \mathbf{M}_x + \mathbf{M}_y + \mathbf{M}_z$$
  - $\mathbf{M}_x, \mathbf{M}_y, \mathbf{M}_z$ on $\mathbf{M}_O$ komponendid
  - M_x, M_y, M_z on $\mathbf{M}_O$ projektsioonid
- Tasakaaluvõrrandid: $\mathbf{M}_O = 0$ projektsioonid koordinaattelgedel
  - $M = \pm Fd$, märk krüvireegliga

Jõusüsteem on tasakaalus parajasti siis kui peavektor $\mathbf{F}_O$ ja mingi punkti O suhtes leitud peamoment $\mathbf{M}_O$ on võrdsed nulliga:

$$\mathbf{F}_O = \sum_i \mathbf{F}_i = 0, \quad \mathbf{M}_O = \sum_i \mathbf{M}_O(\mathbf{F}_i) = 0. \quad (2)$$

Skalaarsed tasakaalu tingimused:

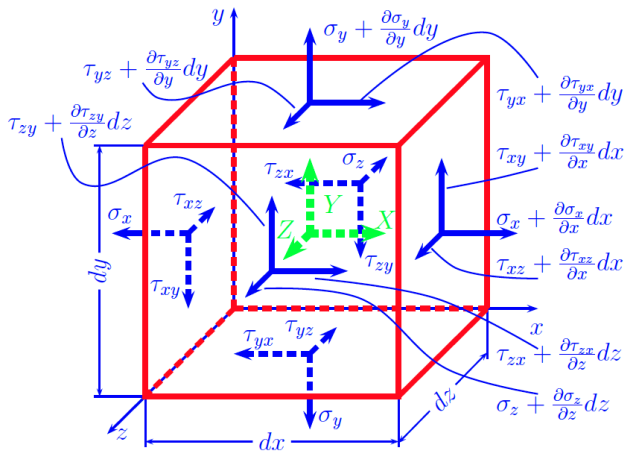
$$\begin{cases} \sum_i F_{ix} = 0, & \sum_i F_{iy} = 0, & \sum_i F_{iz} = 0, \\ \sum_i M_x(\mathbf{F}_i) = 0, & \sum_i M_y(\mathbf{F}_i) = 0, & \sum_i M_z(\mathbf{F}_i) = 0. \end{cases} \quad (3)$$

NB! Primaarsed on vektorvõrrandid (2)!

- Tuletis iseloomustab funktsiooni muutumise kiirust.
- $y = f(x) \Rightarrow y' = f'(x)$ annab funktsiooni $y = f(x)$ puutuja tõusu, s.t. tema muutumise kiiruse x järgi
- $x = f(t) \Rightarrow \dot{x} = dx/dt$ annab samuti funktsiooni $x = f(t)$ puutuja tõusu, s.t. tema muutumise kiiruse t järgi
- funktsiooni uurimine: nullkohad, ekstreemumid, käänupunktid, kumerus, nõgusus jne.

Osatuletised

- $\Psi = \Psi(x, y, z) \Rightarrow \frac{\partial \Psi}{\partial x}$ annab funktsiooni $\Psi = \Psi(x, y, z)$ muutumise kiiruse x järgi, jne.
- Gradient

Joonis 5.1: Elementaarristtahukas

Keha on tasakaalus, järelikult peab ka elementaarristtahukas olema tasakaalus ja talle mõjuvate jõudude peavektor ja peamoment olema võrdsed nulliga. Tasakaaluvõrrandite koostamiseks liidame esiteks risttahukale mõjuvate jõudude projektsioonid x -teljele ja võrrutame saadu nulliga:

$$\begin{aligned} \left(\sigma_x + \frac{\partial\sigma_x}{\partial x}dx\right) dydz - \sigma_x dydz + \left(\tau_{yx} + \frac{\partial\tau_{yx}}{\partial y}dy\right) dx dz - \tau_{yx} dx dz + \\ \left(\tau_{zx} + \frac{\partial\tau_{zx}}{\partial z}dz\right) dx dy - \tau_{zx} dx dy + X dx dy dz = 0 \end{aligned} \quad (5.3)$$

Avame sulud ja jagame saadud võrrandi elementaarruumalaga $dV = dx dy dz$:

$$\frac{\sigma_x}{dx} + \frac{\partial\sigma_x}{\partial x} - \frac{\sigma_x}{dx} + \frac{\tau_{yx}}{dy} + \frac{\partial\tau_{yx}}{\partial y} - \frac{\tau_{yx}}{dy} + \frac{\tau_{zx}}{dz} + \frac{\partial\tau_{zx}}{\partial z} - \frac{\tau_{zx}}{dz} + X = 0.$$

Peale koondamist saame ühe otsitavatest võrranditest

$$\frac{\partial\sigma_x}{\partial x} + \frac{\partial\tau_{yx}}{\partial y} + \frac{\partial\tau_{zx}}{\partial z} + X = 0 \quad (5.4)$$

Analoogiliselt saab tuletada veel kaks tasakaaluvõrrandit kasutades jõudude projektsioone y - ja z -teljel:

$$\begin{cases} \frac{\partial \sigma_x}{\partial x} + \frac{\partial \tau_{yx}}{\partial y} + \frac{\partial \tau_{zx}}{\partial z} + X = 0, \\ \frac{\partial \tau_{xy}}{\partial x} + \frac{\partial \sigma_y}{\partial y} + \frac{\partial \tau_{zy}}{\partial z} + Y = 0, \\ \frac{\partial \tau_{xz}}{\partial x} + \frac{\partial \tau_{yz}}{\partial y} + \frac{\partial \sigma_z}{\partial z} + Z = 0. \end{cases} \quad (5.5)$$

Saadud võrrandid ongi *elastse keha tasakaalu (diferentsiaal)võrrandid*. Kui ma-
hujõudude projektsioonid sisaldavad inertsjõudusid, saab viimste abil lahenda-
da ka dünaamika ülesandeid.

- Momentide tasakaaluvõrrand $\Rightarrow$ nihkepingete paarsus

- Tuletise pöördoperatsioon
- Algne tähendus: pindala

Punkti kinemaatika

- kohavektor $\mathbf{r} = \mathbf{r}(t) \Rightarrow x = x(t)$ jne
- kiirus $\mathbf{v} = \dot{\mathbf{r}} \Rightarrow v_x = \dot{x}$ jne
- kiirendus $\mathbf{a} = \dot{\mathbf{v}} = \ddot{\mathbf{r}} \Rightarrow a_x = \dot{v}_x = \ddot{x}$ jne

Vastupidi: integreerimine

- kiirus: $\int_0^t dv_x = \int_0^t a_x dt$ jne $\Rightarrow \mathbf{v}$
- liikumisvõrrandid $\int_0^t dx = \int_0^t v_x dt$ jne $\Rightarrow \mathbf{r}$

Pöörlemine

- pöördenurk $\phi = \phi(t) \Rightarrow \phi_z = \phi_z(t)$ jne
- nurkkiirus $\omega = \dot{\phi} \Rightarrow \omega_z = \dot{\phi}_z$ jne
- nurkkiirendus $\alpha = \dot{\omega} = \ddot{\phi} \Rightarrow \alpha_z = \dot{\omega}_z \dot{\phi}_z$ jne

Vastupidi: integreerimine analoogiliselt eelmisega

Pöörleva keha punkti kiirus ja kiirendus

- $\mathbf{v} = \dot{\mathbf{r}} = \boldsymbol{\omega} \times \mathbf{r}$
  - $\mathbf{a} = \dot{\mathbf{v}} = \boldsymbol{\alpha} \times \mathbf{r} + \boldsymbol{\omega} \times \mathbf{v}$, s.t. puutekiirendus (vektor) + normaalkiirendus (vektor)
-

Kõik liikumiste erijuhud on analüüsitavad eelnevast lähtudes. Lisaks võib vaja minna Euleri nurki.

Newtoni II seadus $\mathbf{F} = m\mathbf{a}$

Dünaamika 2 põhiülesannet:

- liikumine $\Rightarrow$ jõud: diferentseerimine
- jõud $\Rightarrow$ liikumine: diferentsiaalvõrrand
  - otsene integreerimine
  - diferentsiaalvõrrandi lahendamine – analüütiline või numbriline

Dünaamika üldteoreemid

- diferentseerimine ja integreerimine

- Rohkem matemaatikat – variatsioonarvutus
- D'Alembert'i printsiip
- üldistatud jõud ja üldistatud koordinaadid
- Lagrange'i võrrandid – mitme vabadusastmega süsteemid
- Hamiltoni võrrandid
- jne

Diferentsiaal- ja integraalseosed

$$\frac{dN}{dx} = -p_x, \quad \frac{dQ_z}{dx} = -p_z, \quad \frac{dM_y}{dx} = Q_z. \quad (4)$$

$$N(x) = N(a) - \int_a^x p_x(x) dx,$$

$$Q_z(x) = Q_z(a) - \int_a^x p_z(x) dx, \quad (5)$$

$$M_y(x) = M_y(a) + \int_a^x Q_z(x) dx.$$

- ekstreemumid, epüüri kuju
- integraalid $\Leftrightarrow$ epüüride pindalad

- sisejõud $\Leftrightarrow$ pinged
- pinnamomendid
- elastse joone (diferentsiaal)võrrand
- jne

Elastusteooria – veel rohkem matemaatikat

- Tasakaaluvõrrandid: selged reeglid - projektsisoonid + kruvireegel
- Pingetega on ka asi selge: positiivsel (sise)pinnal mõjub positiivne pinge vastava telje positiivses suunas ja negatiivsel (sise)pinnal negatiivses suunas.
- Põikjõu jaoks kehtib sama reegel.
- Pikijõu jaoks ka.
- Väändemomendile saab rakendada sama reeglit kui väljendada teda vektorina.
- Pändemoment – väljaspool aega ja ruumi: positiivsed ja negatiivsed kiud jms
  - tegelikult on suhteliselt praktiline kokkulepe

Suhtestumine globaliseeruvasse (inglisekeelsesse) maailma, s.t. inglisekeelsesse kirjandusse

- epüür – i.k. diagram
- vertikaaltelg: üles – alla
- Paindemomendi märgireeglid
  - väga erinevad kokkulepped (sign conventions)
  - üks variant: kasutatakse sama reeglit, mis pingete korral

Ettepanekud (inglisekeelse kirjanduse mõjul)

- loobuda terminist epüür
- loobuda alla suunatud telgedest
- võtta ka paindemomendi jaoks kasutusele pingetega analoogiline märgireegel

- Kogu mehaanika teooria on kirja pandud matemaatika keeles
- Seletada tuleb samuti matemaatika keeles – igasugused pseudolihtsustused teevad asja ainult segasemaks
- Matemaatika on sõber, mitte vaenlane
- Matemaatiline mõtlemine pole saatanast
- Miks siis üldse (üli)koolides matemaatikat õpetatakse, kui hiljem seda ei kasutata
- Mida vahem erinevaid kokkuleppeid ja reegleid, seda parem
- LEM – see on omaette ooper

Täna tähelepanu eest!

Küsimused on teretulnud!